

Nyelvédesanyánk tér-időszemlélete

Az európai tudományos gondolkodás atyja, *Arisztotelész* a teret és az időt egymástól függetlennek, állandónak és abszolútnak tartotta. A nagy görög bölcs véleményét az európai civilizáció kétezer évnél tovább vallotta, hisz a köznapi tapasztalatok igazolták. Ámde a mai fizika újabban fölfedezett észlelései nem. *Bolyai János, David Hilbert* és más kutatók jöttek rá, hogy nem csak az euklideszi geometria létezik. Le is írták a görbült terek geometriáját, majd a hozzá tartozó fizikát-matematikát *Michelson, Maxwell, Planck, Einstein, Hawking* és sokan mások fejlesztették ki. Ugyanis a fénysebességet megközelítő jelenségek körében a fizikusok sajátos tér és idő kapcsolatot ismertek föl. Immár mérések sokasága tanúsítja tér és idő szoros összefüggését. Az új fizika ezért *téridőben* gondolkodik, az egymásra ható idő s tér kölcsönhatásait tanulmányozza.

*

Anyanyelvünk megértésére törekvők azon töprengenek a nyelvrégészet módszereinek segítségével, hogy tér és idő összefüggéséről mit tud, mit tanít a magyar nyelv? Természetesen nem a mai matematika, fizika és úrkutatás eszközeivel, hanem a sajátjaival és a maga, elsősorban *köznapi gondolkodást* szolgáló észjárása¹ szerint. Nem is tehetne egyebet, hiszen a nyelv fogalmai, még inkább pedig tér- és időszemlélete sokkal korábbi az említett modern tudományoknál.

A tiszta beszéd érdekében dolgozatomban – a fizikában foglalt *téridő* helyett – a *tér-idő* kifejezést használom.

*

Bemelegítésképpen vessünk egy *futó* pillantást a *reggel* és az *est* szavaira. Már a futó szó is meglep: itt nem csak helyváltoztatást jelent, hanem időt is: futó, futtában, azaz *gyorsan*.

Vajon mit látunk reggel és est szavainak forrására pillantva? A hajnali égalj pirulását, a *pirkadatot*, a *virradatot* – tehát színeket és fényeket –, a *hajnalhasadást*, ami már mozgás: átszakítja az éj kárpitját, akárcsak a *napkelte*: éltető csillagunk *fölemelkedése* a szemhatár alól. *Kel*, miként madárfióka a tojásból. Körülötte látjuk a színes, virító, szinte virágba boruló eget, a narancssárga, majd vereslő Napot, a dagadtat, melynek eleinte ugyan csak a fele *bukkan* a látóhatár fölé, de így is kétszer pufókabb a delelőnél...

Melegszik az idő!

Esteledvén *fordul* a világ. *Alkonyodik, alkonyul, lekonyul, aláhajlik* a Nap aznapi pályájának *íve*, ő maga *leáldozik*, s látjuk körülötte vörösleni a nemrég vígan kéklő égboltot, mintha vérét áldozná a világért... A Czuczor-Fogarasi Szótár² magyarázata szerint: „*Mondjuk a napról: leáldozik, midőn lenyugszik. Ezt kétféleképp elemezhetni, vagy tulajdon értelemben am. aldozik, azaz, alászáll, vagy mintegy aludni álmra megy, minélfogva alapfogalomban hasonló hozzá az alkony alkonyodik; vagy égő áldozathoz hasonló tüzes alakban letűnik.*”

Mindegyik esetben az említett időszavak alapérteménye mozgás, helyváltoztatás.

*

---

¹ Így derült ki, hogy a magyar szóbeszéd összefüggő számbölcseleti rendszert használ, mely erősen hajaz Püthagoraszéra, de nyilvánvalóan sokkal korábbi. L.: Czakó: Nyelvünk ős-szám tudománya, Beavatás a magyar észjárásba 2009.

² A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítette Czuczor Gergely és Fogarasi János: A magyar nyelv szótára, 1862-74. A továbbiakban: CzF.

Nyelvünk múltjába tekintve még világosabbá lesz a dolog.

*

A Nap egy – látszólagos – körútja a *nap*, tehát mi az égen uralkodó legfőbb égitestet és mozgásának 24, vagy akár 2x12 órára (is) osztható egységét szintén napnak nevezzük! Sok más nyelvben nem így gondolják.³

Folytassuk a Czuczor-Fogarasi Szótárral: „*Hol(2), elavult fn., mely a szintén kiavult holda, holval, és a közdivatú holdnap időhatározókban is megvan. Régi jelentése: hajnal, reggel⁴, napkelte; Innét a régies holval, azaz regvel = holdnap. „És igen holval felkelvén, elmene pusztá helyre.”*(Müncheni Kódex, 1415 után) Gyöke vagy a fehérséget s fényességet is jelentő ho (hó), (honnan,hal-vány’ is), minthogy reggel, hajnalban világosodik az ég; vagy hihetőbben, az emelkedés, kelés eszméjét kifejező ho⁵, minél fogva hol annyi, mint kel, kelet, világ vagy nap kelte. Ahol ez történik, ott van Kelet, Viszont a Nap alászállta, esése: est⁶, este, *napnyugta!* (A CzF. nyomán.) A napnyugta a *Nyugat* égtája. A Nap *délben* delelvén *Délre* tekint, az éj időszaka mai szóval *éjjel*, égtája régen *Éjszak*, ma *Észak*.

Elgondolkodtunk már azon, hogy az *est* (idő) a Nap látszólagos egy napos égi utazása befejezésének, esetünkben *leesésének*, azaz helyváltoztatásának következménye? Ugyanúgy, ahogy a Nap hajnali fölkelésével járó térbeli mozgás, a *napkelte!* – időt hoz létre, mégpedig a *reggelt*. Nevének eredetére hamarosan rátérünk.

Hónap a Hold négyes változás sorozatának, az alig láthatóból negyedrészt, majd teljes kifehéredéséig és innen újra elsötétüléséig tartó időszaka. Égi kísérőnk Föld körüli teljes futásának régies neve *holdnap*.

---

³„A Nap németül *Sonne*, a naptári nap *Tag*. Angolul ugyanígy: *Sun – Day*. Oroszul *Szolnyce* –gyeny.

*Olyan csoda sincs Berlinben, Londonban, hogy ahol a Nap kel, az ’kelet’, ahol nyugszik, ’nyugat’. Ugyanígy a jövőt sem a ’jön’ igéből vezetik le: jövő *Zukunft*, eljönni ’herkommen’, angolul ’Future’ valamint ’to come, coming’. Hasonló a helyzet a latinban és származékaiban, sőt, a koreaiiban is.” (Dévény András)*

⁴ A rég tájdivatosan: rög (= rök) szót azon rokon gyökhangú szókkal azonosíthatjuk, melyekben a tűznek, égésnek alapfogalma rejlik, milyenek rökken v. rökken, honnan rökkenő, rökkenő meleg, am. igen égető, sütő; rökken v. rökönnyödik a gabona v. fű, midőn a nagy melegség miatt elszáradva törékennyé lesz. (CzF.) Tegyük hozzá: éjszaka múltán ismét *süt*, ha úgy tetszik, *tűz* a Nap.

Finnugor nyelvészeink szintén a divatjamúlt reg – ’reggel, hőség, tűz’ gyökszavunkból próbálják kihüvelyezni a dolog lényegét, sőt, ők a 4- vagy 6000 éves *kikövetkeztetett* finnugor, esetleg ugor összót is megtalálni vélik.

5.„Minthogy a fölfelé törekvés erősebb leheléssel vagy lélekzéssel jár, megvan a *h* oly szókban, melyek tetőt, magasságot, magasra hatást, távolodást, kinyúlást jelentenek, mint: *hág, hány, haj, háj, halom, has, hát, ház, hegy, héja, héjáz, had, hagy, hosz, hoporcs, horog, hóri horgas stb.*” (CzF.)

⁶ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) szerint „...az *est* jelentéstapadással vált ki a *napest*, *napestig-féle* összetételekből. Eredetileg feltehetően csak a nap lenyugvását jelenthette; időhatározói (-ig, -vel) ragokkal való kapcsolatában válhatott napszak jelölőjévé.” Tehát a tudomány mai állása szerint annak előtte vagy nem létezett tömegvonzás, ezért nem potyogtak össze a falevelek, nem esett soha az eső, vagy nem volt neki neve. Akkoriban – *es* gyökünk hiányában – este sem létezhetett... Csak később, a Nap mozgása láttán kapott észbe valaki: dejszen ez a sok potyogi vízcseke is ugyanezt csinálja!

A tréfát félretéve, erős a valószínűsége annak, hogy fölöttébb termékeny *es* gyökünk – esik, eső, eskü stb. – hang- és jelenségetánczóként alapszóinkincshöz tartozik, mint a legközönségesebb természeti tapasztalatok megjelenítője.

Helyváltoztatással függ össze a tél *beállta*, határidő *lejárta*, *Úrjövet* – latinosan ádvent⁷, a Karácsony előtti negyedik vasárnaptól, görög-katolikusoknál a hatodiktól számított időszak.

Ezek az *idő nevetek* megjelenítő események a természetben egyértelműen *teret, helyváltoztatást* jelentő szavakon alapulnak!

*

Menjünk tovább! Idő- és helyhatározóink közül többen édes testvérek! *Akkor – akkora*. Az időbeli – egyetlen böttü hozzáadásával – egyszeriben térbeli lesz. Az *akkor* magas hangrendű alakja az *ekkor* is jelenthet térbeli kiterjedést: *ekkora, ekkorika*. M előhanggal: *mekkora*. A tér-idő szavak – teret és időt szét nem választó, vagy éppen egyesítő(?)fogalmak – csoportjának tagja többek közt a *jókora*.

Ó hangszavunk távolságra vonatkozik; amitől magunkat óni, vagy óvakodni igyekszünk, azt próbáljuk eltávolítani, távol tartani; ugyanezen értelem rejlik az óvás, óvatos, óvatosság szókban; más részről az ócska, ódon, ovít, ovik, ovúl, avul sőt, véghangzóként: apó, anyó, oly időre utal, mely régen elmúlt, tehát alapértelmű az időbeli távolság. (CzF. nyomán)

Tehát a picinyke ó is gazdag: *egyszerre* jelent helyet és időt.

*

A határozók tér-idő tudományának tanulmányozását nem merítettük ki, lehet folytatni a kutatást!

Most más szófajokra térünk.

Jövő szavunk, az időről való tudásunk egyik alapvető fogalma éppenséggel *jön* igénk származéka, tehát a *jövő* a helyváltoztatás egyik alapszavából ered! Lásd még: *eljövendő*, vagy az olyasféle rendszeres időközönként érkező *jövedelmek*, mint *jövedék, járadék*.

*

Mi a helyzet a másik időiránnyal, a múlttal?

Múlik szavunk időt és helyet jelent a Halotti Beszédben: „*Miü vogymuk. Hugu ës tiü látjátuk szümtükhel: isá, ës nüim igy embër múlhatjá ez vermöt, isá mënd azhuz járou vogymuk.*”

Mai szóhasználat: egy ember sem mulaszthatja – azaz nem kerülheti – el e vermet. Bizony mind ahhoz járó vagyunk.

Régezte *múl(ik)* igénk cselekvő erővel bírt, s annyit tett, mint valamin túl halad, tovább megy, továbbá: mulaszt, mellőz. Ily értelemben fordul elő többször a Müncheneri Kódexben: „Látván ötet elmúla“. „*Elmúljátok Istennek minden ítéletét*“, Luk. 10. A Nádor Kódexben: „*Te parancsolatodnak utát el nem múltam.*“ Mai szokás szerint is mondjuk: idejét *múlja* valami, azaz, kimegy a kellő időből. Förlümlülni valakit: bizonyos tekintetben magasabbra jutni.

Világos, hogy ezen igében alapfogalom a menés, haladás, távozás, minél fogva rokon a *mozog* igével, s elemezve *mo-ol* és *mo-úl* honnan összevonva lett *mól* v. *múl*. (CzF. nyomán)

*

A *kor* a *ker/kör* roppant népes gyökcsalád mélyhangú tagja. Manapság elsősorban időszakot jelent. Ám, ha megkaparjuk, kiderül, hogy *kerek*, vagy valamit *körülvevő* dolgok nevének alapja is: *korong*, *korsó*, *korlát* stb. Egyúttal hosszabb időegységekének is: *vaskor*, *kőkor*, *Gazdaságkor* stb. Nincs párja e *kerek* világon. *Kereknek* mondjuk a teljes esztendő. A négyszögletes *kerekerdő* a mindenséget

---

⁷ A latin adventus 'eljövetel, megérkezés'.

jelenti. A mesehős nemigen tud eligazodni benne magasabb szellemi segítség nélkül...

Összegezve: a kor/ker/kör jelentése alapján közös. A kerekesség a magyarban a világ terének-idejének alapformáját jelenti. Tojás, de mégis kerek: gömbölyű a világtojás, amiből a Mindenség keletkezett. A világtojás előfordul Egyiptomtól a Kalevalán át a Rigvédán keresztül Polinéziáig szinte minden nép hitvilágában.

*

Tudomásom szerint Csíksomlyón és Tordoson is találtak bronzkori – kb. Kr. e. II. évezred eleje – „naptárkövet”, de a jónép inkább személyesen és buzgón figyelte az égi jelenségeket. Nyilván ennek tudható be, hogy néprajzosaink a Tejút 47 népi nevét gyűjtötték össze, a Nagy Medvének 21-et, a Vénuszknak 14-et, köztük külön 5 estit, és 3 hajnalit találtak. Eleink nyilván még alaposabban lesték a két legfontosabb égitest, a Nap és a Hold – ma már tudjuk: látszólagos – járását, s utóbbinak változásait is.

A hónap/holdnap a Hold egy körfutamodása a Föld körül – ha a helyet nézzük. Ugyanez az idő felől tekintve: egyik újholdtól a másikig tartó idő, a holdnap, mai ejtéssel: hónap.

A Nap- és Holdjárással, tehát égi *helyváltoztatással* függnek össze más *időbeli* fogalmak is: *télutó, tavaszéő, nyárelő, nyárutó, őszéő, őszutó, télelő*. Ezeket rögtön látszik, hogy összetettek. Utótagjuk határozószó: egyszerre jelent teret és időt.

Az *esztendő* a Föld egy teljes keringése a Nap körül – érzékelhető fordítva is. A szót a CzF. így elemzi: ezten-idő, t. i. az időnek folyása egész addig, míg ismét ezen mostani idő kerül elő; teljesen hasonló összetétel ehhez: eztennap v. ezten(eszten) ez nap. Pl. mához egy hétre. Használták *Thelegdi, Biró Márton, Molnár Albert* s más régiebbek.

Nem szorul magyarázatra, hogy ismét mozgás, ráadásul körkörös fejezi ki az időmúlást.

Év a CzF. szerint lehet annyi, mint *ív*, egy *ív*, azaz egy kör az időből. Vagy pedig *av*, azaz *avas*, *avult*, némely származékai, pl. *évedik, évik*, újabb korban: *elévít, elévül*, a második jelentésre mutatnak. *Av* elvont gyök, egy az *ó* szóval; honnan: *avik* vagy *ovik*, *avas* vagy *ovas*, *avúl* vagy *ovúl* stb. Szótárunk mindkét származtatást helyesnek véli. (CzF. nyomán).

Itt nem árt fölidézni ó szavunk főntebb kimutatott kettősségét.

Meg kell említeni őszi-téli *napforduló, évforduló* tér-idő szavainkat is.

Igen régi megfigyelés a Nap látszólagos útja tizenkét Állatövi jegy képzetes terében. Ennek ideje az asztrológiában használatos ún. világév, 25.920 földi esztendő. A világév 12-ed része – 2160 földi esztendő – a világhónap. Más néven világkorszak. Mindegyik világkorszak a rá jellemző – képzelt – csillagkép nevét viseli: Halak, Ikrek, Szűz stb.

Mindegyik egyszerre hely és időbeli mozgás.

Összegezve: az év, sőt, a világév, világkorszak fogalma ismét helyváltoztatásra, vagy geometriai gondolatmenetre támaszkodik, azaz nyelvünk szempontjából idő és tér/hely bennük is összefügg.

*

Beszédünk teret-időt egybeölelő tulajdonságáról természetesen már a Halotti Beszéd szerzője és hallgatói is tudtak: „*isá, ki napon emdöl az gyimilcstül...*” Ezek után az lenne meglepő, ha nem egy szuszra szolgálná a tér és idő megnevezését számos határozónk és ragunk: *előtt, után, felé, messze, távol, belül, hátra, -on, -en, -ön, -ban, -ben, -tól, -től, -ból, -ből, -ig, -kor* stb. De ennél

sokkal több példa révén is tapasztaljuk, hogy mennyire mélyen látja nyelvünk a tér-idő egységét. Józan paraszti eszével tér-időben⁸ gondolkodik. Nyilvánvalóan, hiszen csak a vak nem látja, meg aki nem akarja, hogy "kimenni a kertbe" hely- és időben történik, egyszerre. Talán itt van a kutya eltemetve: minden helyváltoztatás időbe kerül. Még tán a fotonnak is.

*

Kivéve, ha az ember ismeri a varázsigét!

Népmeséinkben gyakran szerepelnek táltos paripák, melyek szélesebben, vagy annál is gyorsabban száguldanak. Fanyűvőt az Alvilágból csodálatos sasmadár, nehutt griff emeli föl a földre, a középső világba. Az úgynevezett segítő állatoknak se szeri, se száma, amik-akik (?) *szemhunyasnyi idő* alatt teljesítenek elképesztő föladatokat.

Mitologikus elbeszélésekben rendre előkerül a legősibb bűvmozgás: a hős *átbucskázik a fején*, miközben így kiált: „*Hipp hopp, legyek ott, ahol akarok, legyek édesapám várában!*”

A kevert változatokban a hős kacsa lesz, táltos paripa, szikla, vagy fa, de aki tényleg át tud bucskázni a fején, az ennél szédületesebb képességgel is bír. Próbáljuk elképzelni: mit cselekszik az, aki át bucskázik saját fején? Nyilván nem buk fencet vet, hanem megvalósítja a szó képét: kifordul önmagából, a saját fején keresztül elhagyja lényét, majd visszabucskázik – de nem ugyanoda, hanem már „édesapja várába” szökken. Egy másik tér-időn keresztül térül-fordul. Majd körfordulata után újra megjelenik az ún. „valós” tér-időben.

Ez a mese-mágia egyszerre segíti át őt téren és időn: az eredmény azonnal bekövetkezik.

Olyannyira, hogy valami hasonlóknak kellene történnie, ha képesek lennénk csillagközi utazásokra.

Nem vagyunk.

*

Főntebb már érintődött, hogy erős a valószínűsége annak, hogy *es* gyökünk⁹ – esik, eső stb. – hang- és jelenségu tántzóként nyelvünk alapszókinéséhez tartozik, mint a legközönségesebb természeti tapasztalatok megjelenítője.

Ugyanez elmondható a hely- és időhatározók egységéről is, hiszen ezek mintái a természetben sem különülnek el.

Egyre oda lyukadunk ki, hogy a magyar szavak– és ami még fontosabb – egymáshoz fűződő viszonyaik, mintegy dolog lenyomatok, tehát, ha úgy vesszük, természeti jelenségek. A mozgást jelentők egyszerre, kölcsönös áthatásban nyilvánulnak meg térben és időben, mert a parányi és lustának tartott csiga, meg a fénysebességgel száguldó villám egyaránt e két dimenzióban halad, egyszerre és elválaszthatatlanul.

Ily módon a magyar nyelv a természet lenyomatának mutatkozik. Természeti nyelv! Szavain kezdve a szerkezetén át a világszemléletéig. Az ősmagyar beszélő¹⁰, akinek idejében nyelvünk csírázott és szárba szökken, külön és együtt is látta a teret meg az időt, miként mi is így észleljük, ha bátor kodunk megélni ezt

---

⁸Noha ilyesmiről esetleg harangozni sem hallott!

⁹Kövecses Zoltán: Az „es” gyök kognitív nyelvészeti megközelítése (e-nyelv Magazin, 2014. 06. 2.)

¹⁰Nem tudjuk, hogy ki volt ő, és hol élt.

az istenadta egységet. Nevezzük természetesnek, hiszen minden tettünk, a lélegzetvételünkön kezdve egyszerre történik térben és időben. A tér-időben? Ha legalább ennyit tudunk, akkor nem dőlünk be különféle felebarátaink csacska meséinek.

A csacska magyarocská felejt ugyan, de a körülményekhez képest még mindig rengeteg maradt a fejében: máig páratlan tudás birtokosa, melyet nyelvi tényeink tanulmányozásával, átgondolásával bármikor fölébreszthet és megújíthat. Erről beszélt *Széchenyi István*, amikor így szólt: „Nyelvében él a nemzet.”